

Colofon

TMA 59, 2018
30ste jaargang
Prijs los nummer: €12,-

Het *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan actueel archeologisch onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Het overnemen van artikelen is toegestaan mits met bronvermelding. Bijdragen van lezers kunnen al dan niet verkort door de redactie worden geplaatst.

TMA verschijnt twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of via onze website. Een abonnement kost €20,-. Studenten betalen €15,- (onder vermelding van studentnummer). Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december en wordt automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Adres:
Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Bankgegevens:
Stichting ter Ondersteuning Oudheidkundig Onderzoek
IBAN: NL14INGB0005859344
BIC: INGBNL2A

KvK: 41014777

TMA online:
– tijdschrift@mediterrane-archeologie.nl
– mediterrane-archeologie.nl
– rug.academia.edu/TMATijdschriftvoorMediterraneArcheologie
– facebook.com/mediterranearcheologie

Redactie:
Remco Bronkhorst (hoofdredacteur), Fleur Dijkstra, Tamara Dijkstra, Jord Hilbrants, Merit Hondelink, Rian Lenting, Fardau Mulder, Yannick de Raaff, Iris Rom, Jacqueline Röring, Jorn Seubers, Caroline van Toor, Theo Verlaan, Mirjam de Vries, Evelien Witmer

Proofreader English papers: Annette Hansen

Adviesraad:
Prof. dr. P.A.J. Attema (RUG)
Prof. dr. G.J.M.L. Burgers (VU)
Prof. dr. R.F. Docter (UGent)
Prof. dr. E.M. Moormann (RU)
Dr. J. Pelgrom (KNIR)
Prof. dr. J. Poblome (KULeuven)
Prof. dr. M.J. Versluys (UL)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (UvA)

Ontwerp omslag: Susanne Manuel
Opmaak binnenwerk: Hannie Steegstra

TMA komt tot stand in samenwerking met Barkhuis Publishing, Eelde

ISSN 0922-3312
81999/S000

Inhoudsopgave

Artikelen

- Archeologie, voor wie doen we dat ook alweer?
Jona Lendering 1
- De Romeinse bewoning op Tell Abu Sarbut in Jordanië
Margreet Steiner, Noor Mulder-Hymans & Jeannette Boertien 10
- Een retraite voor zieken. Genezingscentra in therapeutische landschappen in het Oude Griekenland (ca. 500-200 voor Christus)
Anne-Lieke Brem 16
- Homines tenui, obscuro loco nati. Provincial elites, trade and the propagation of the terraced sanctuary type to Central Italy
Luca Ricci 24
- Il Belgio in Italia. Belgische archeologen in Italië, een historische schets
Jonas Danckers 32
- Recensies**
- Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese. The Evidence from Burials
Tamara M. Dijkstra 40
- Sweet Waste. Medieval sugar production in the Mediterranean viewed from the 2002 excavation at Tawahin es-Sukkar, Safi, Jordan
Annette M. Hansen 42
- Continuity and Change in Etruscan Domestic Architecture
Elisabeth van 't Lindenhout 45
- Minoan Architecture and Urbanism. New Perspectives on an Ancient Built Environment
Yannick de Raaff 48
- Glass of the Roman World
Gijs Tol 51
- Ager Pomptinus I (Forma Italiae 46)
Tymon de Haas 53

Introducties op lopend onderzoek

Frontier Landscape Project. The archaeology of Roman colonialism in the Fronteira area, ancient Lusitania (Northern Alentejo region, Portugal, 2018) <i>Tesse D. Stek, Jesús García Sánchez & André Carneiro</i>	55
Digging in documents. Using text mining to unlock the hidden knowledge in Dutch archaeological reports <i>Alex Brandsen</i>	56
Producing Palmyrene Funerary Portraits <i>Julia Steding</i>	57
Investigating the presence of cattle dairying in Anatolia, Bulgaria and the Netherlands during the Neolithic period through osteological and stable isotopic analyses <i>Safoora Kamjan</i>	58
Neighbours and nobles. Exploring micro-regional use of space to identify protohistoric social organization in Central Adriatic Italy <i>Wieke de Neef</i>	59

FORMA ITALIAE

UNIONE ACCADEMIA NAZIONALE
SAPIENZA UNIVERSITÀ DI ROMA
UNIONE ACCADEMIA INTERNAZIONALE

LAURA EBANISTA

AGER POMPTINUS

I

(IGM 158 II SE Fogliano; 158 II NE Latina;
158 II NO Borgo Sabotino; 158 I SO Carano)EDIZIONI QUASAR
MMXVII**Ager Pomptinus I (Forma Italiae 46)**

Laura Ebanista

Quasar, Rome, 2017.

ISBN 978-88-7140-798-2, €80,00.

Italië kent een sterke topografische onderzoekstraditie; al in de 19de eeuw verkenden mensen als Giuseppe Tomassetti en Rodolfo Lanciani het platteland rondom Rome om antieke monumenten in kaart te brengen. Een andere belangrijke mijlpaal in deze traditie was, in de jaren 20 van de twintigste eeuw, de publicatie van de eerste delen van de *Forma Italiae*, een project dat een archeologische kaart van geheel Italië beoogt. De *Forma Italiae* bestaat uit studies van individuele kaartbladen van het Istituto Geografico Militare (1:25.000), die op basis van archiefonderzoek, literatuurstudie en veldonderzoek archeologische sporen karteren.¹

Inmiddels zijn er, met een duidelijke focus op Midden- en Zuid-Italië, 46 delen in deze serie verschenen. De Pontijnse regio is sterk vertegenwoordigd in deze reeks: in navolging van *Anxur-Tarracina*, *Circeii* (de twee eerste delen in de serie), *Cora* en *Astura*, bestudeert het meest recente deel, *Ager Pomptinus I*, het noordelijke kustgebied van deze regio. In veel opzichten is dit nieuwste deel exemplarisch voor de *Forma Italiae*; op enkele punten echter is het uitzonderlijk, zowel in positieve als negatieve zin.

Het meest in het oog springende verschil is de afbakening van het studiegebied, dat niet, zoals gebruikelijk, één kaartblad beslaat, maar delen van vier verschillende kaartbladen. Het is onduidelijk waarom deze keuze is ge-

maakt. Het onderzoeksgebied komt grotendeels overeen met het zuidelijke deel van de gemeente Latina, maar beslaat ook kleine stukken van aangrenzende gemeentes, en vormt ook zeker geen logische landschappelijke eenheid. Bovendien is het kerngebied van deze *Forma Italiae*, het kaartblad Borgo Sabotino, al in de jaren '70 gepubliceerd binnen dezelfde reeks door Fabio Piccarreta (*Astura*). De huidige inventaris leunt sterk op deze eerdere inventaris en biedt slechts beperkt nieuwe informatie.

De opbouw van het boek is typerend voor de *Forma Italiae*: korte hoofdstukken over het landschap, de onderzoeksgeschiedenis, de historische cartografie en de lokale topografie worden gevolgd door een korte samenvatting van historische ontwikkelingen vanaf de prehistorie tot de Middeleeuwen en door de hoofdmoot van het boek: de site-catalogus met bijbehorende kaarten. Anders dan veel andere delen bevat *Ager Pomptinus I* ook een apart hoofdstuk waarin de ingrijpende wijzigingen in het landschap ten gevolge van verstedelijking en landbouw, te beginnen bij de grootschalige ontginningen van de jaren '30, worden besproken. Terecht, want deze ingrepen hebben een diepgaande invloed op het landschap en de archeologische sporen die er nu nog te vinden zijn, wat op zijn beurt weer van groot belang is voor goede beheerstrategieën.

Mede in dat licht heeft dit boek één zeer problematisch gebrek. Hoewel er in het hoofdstuk over de onderzoeksgeschiedenis wel aan gerefereerd wordt, worden in de catalogus en de bijbehorende kaarten alle sites die eerder zijn gevonden middels systematische surveys consequent genegeerd. Zo heeft de Agro Pontino Survey al in de jaren 80 diverse sites in kaart gebracht binnen de vier besproken kaartbladen en is er binnen het Pontine Region Project in alle delen van het hier besproken gebied al veel onderzoek verricht. De keuze om dit eerdere, goed gepubliceerde onderzoek te negeren betekent dat de waarde van de dataset als instrument voor onderzoek en monumentenzorg beperkt is. Om goede keuzes te maken in wat te prioriteren voor behoud, is een compleet overzicht van het nog aanwezige erfgoed een fundamentele voorwaarde.

Ook op methodisch vlak is dit boek typerend voor veel (maar niet al het) werk binnen de *Forma Italiae*. Hoewel de kaarten in *Ager Pomptinus I* zeer helder zijn en ook een classificatie van zichtbaarheidsomstandigheden wordt weergegeven, is het niet duidelijk of al deze gebieden (zo'n 200 km²) ook daadwerkelijk onderzocht zijn, en wordt er geen enkele informatie gegeven over de gebruikte veldmethodes. In werkelijkheid zal slechts een klein percentage onderzocht zijn, getuige het feit dat van de in totaal 230 sites er slechts 105 door de auteur zelf in het veld zijn aangetroffen, en een nog kleiner aantal niet eerder gepubliceerd is (en er dus tegelijkertijd tientallen sites ontbreken die tijdens bovengenoemde surveyprojecten zijn gevonden). Omdat er vrijwel geen materiaal verzameld is tijdens het veldonderzoek biedt de studie

ook nauwelijks chronologische informatie en een zeer rudimentaire classificatie.

In een bredere context lijken deze manco's samen te hangen met een beperkte kruisbestuiving tussen onderzoekers die binnen de Italiaanse topografische traditie en de meer internationale systematische surveytraditie werken. Waar bij de eerste traditie nadruk ligt op de kartering van vooral monumentale sites en een historische inkadering van deze monumenten, is de tweede traditie meer gericht op het systematisch verzamelen van gegevens over sites en off-site contexten, met specifieke onderzoeksvragen in het achterhoofd.

Ager Pomptinus I vult aldus onze archeologische datasets voor het Pontijnse kustgebied aan met nieuwe sites, en benadrukt terecht het belang van topografische veldverkenningen voor met name de monumentenzorg. Om in

dit opzicht daadwerkelijk van waarde te zijn, is een verdere integratie met gegevens uit systematische surveys onontbeerlijk: beide tradities vullen elkaar aan en alleen in samenhang bieden ze een goede basis voor regionaal onderzoek en monumentenzorg.

Tymon de Haas

Eindnoot

- 1 www.formitaliae.it/fi/index.html.